

ЕКОЛОГО-ЕТИЧНІ ЗАСАДИ: ЇХ СТАНОВЛЕННЯ І СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК

Статтю присвячено процесу становлення і подальшого розвитку еколого-етичних засад та їх значення для сучасного природознавства. Розглянуто роль зазначених підходів у підтриманні громадського здоров'я і довголіття людини.

Екологічна етика являє собою важливий і невід'ємний елемент більш загального поняття - біоетики. Це поняття, введене в науковий обіг В. Р. Поттером [1; 2], охоплювало екологічну та медичну етику. Проте сферу екологічної етики вже було визначено наперед у концепції благоговіння перед життям А. Швейцера [3; 4], який також користувався поняттям «біологічна етика», маючи на увазі біологічний утилітаризм. Сучасне розуміння біоетики, зумовлене найновішими досягненнями молекулярної біології, генетики, генної інженерії та біотехнології, містить низку ключових проблем, таких як встановлення критеріїв настання смерті, евтаназія, проблеми трансплантації органів і тканин, клонування тварин і людини і генної інженерії в цілому, штучно-

го запліднення, трансгенної модифікації рослинних і тваринних організмів, психотехнологічні дослідження і деякі інші питання біомедицини. Більшість зазначеного має безпосереднє відношення до проблем старіння і тривалості життя. Але ж найсуттєвішим є усвідомлення того, що життєдіяльність людини повністю залежить від функціонування всієї сукупності біосферних механізмів. Таке розуміння стає сутнісним для екологічної, біоетичної й геронтологічної проблематики. Саме з цього випливає нагальність екологічної етики, яку трактують нерідко навіть як синонім біоетики та орієнтують на формування персональної і колективної відповідальності за стан біосфери перед сучасним і майбутніми поколіннями [5-11]. Отже, визнано, що сьогодні

формується «нова інвайронментальна парадигма» [6, 264], головними орієнтирами якої є такі:

- вид *Homo sapiens* включений в єдину глобальну екологічну систему;
- людина існує не лише в соціальному, а й у природному контексті;
- людина є одним з членів природної спільноти;
- привілеєм людини є лише її відповідальність за стан навколишнього середовища та громадського здоров'я;
- людина мусить відмовитись від ідеї експлуатації природи і шукати можливості жити в гармонії з нею.

Все це зумовлює потребу в екоетичній регуляції життя сучасного суспільства, в підвищенні регулятивної функції моралі. На базі сучасної біологічної та екологічної етики відбувається інтеграція загальнонаукових, правових та етичних принципів. Одним з головних чинників, які зумовили сьогоднішню екологічну ситуацію в світі, є невідповідність між зростанням технічних можливостей суспільства та його морально-етичним удосконаленням, тобто трансформацією його культурних механізмів стримування [12-15].

Якщо реконструювати всю історію становлення принципів екологічної етики, то важливим уявляється намагання відстежити витоки й етапи цього розвитку. Сучасний етап, звичайно, заслуговує спеціальної уваги. Він зумовлений особливостями цивілізаційного процесу, що відзначається, з одного боку, критичними техногенними ефектами, які впливають на довкілля й - опосередковано - на громадське здоров'я, а з іншого - спробами внести в цей процес корективи. Останнім часом екологічна етика зазнала інтенсивних змін - від виокремлення екологічної філософії у західній філософській думці в 70-ті роки XX ст. до концепції збалансованого розвитку в 80-ті роки. Саме екологічна етика має в наш час стати фактором, який може об'єднати людство.

Ми виходимо з того, що етичні принципи взаємовідносин у системі людина - середовище існування мають давнє походження в історії людської цивілізації і певні етнокультурні особливості. Розглядаючи історичні корені етичних концепцій щодо навколишнього середовища, слід пам'ятати про залежність людського існування, культури і громадського здоров'я від довкілля. Саме в цьому аспекті треба досліджувати еволюцію біоетичних засад.

Необхідно визнати, що проблема взаємовідносин природи та людини існувала ще в епоху античності. Маються на увазі ідеї Гіппократа про залежність людини від природного оточення. Але це ще не є екологічною етикою. Надалі ми зустрічаємо концепції Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Гердера

і Ш. Монтеск'є стосовно єдності процесів становлення людини як соціального феномена і формування її ставлення до свого оточення. Ці дослідники не заперечували і навіть підкреслювали наступність своїх ідей з Гіппократовими [16].

Що ж стосується нової історії екологічної проблематики, то починати її слід з праць Ч. Дарвіна «Походження видів» і «Походження людини», які заклали науковий фундамент екоцентризму. Запропонувавши теорію біологічної еволюції і теорію походження людини, Дарвін об'єднав світ людини і світ природи, що були до того відмежовані одне від одного. На дарвінівських ідеях про єдність і безперервність життя будували свої еволюційно-етичні концепції Г. Спенсер, П. Кропоткін та їхні однодумці-природничники. Згідно з їхніми поглядами види зазнають змін, і процес еволюції продовжується. Ідея еволюції передбачала, що кожна істота на планеті має право на існування, принаймні право на боротьбу за існування - право, що об'єднує її з будь-якою іншою істотою [14].

З моменту опублікування вчення Дарвіна принцип еволюції став методологічною основою концепцій багатьох вчених і мислителів. Під впливом Дарвіна так звані вітчизняні космісти розвивають, починаючи з М. Федорова, ідеї творчої еволюції. Етика космізму - це певний етап більш давнього пошуку оптимізації ставлення людини до свого середовища, пошуку, який пройшов шлях від дохристиянських, буддистських, християнських, ісламістських традицій (у східних слов'ян - «Велесова книга») до медико-астрологічних уявлень середніх віків (зокрема, Юрія Дрогобича-Котермака) і, згодом, до уявлень К. Ціолковського, М. Холодного і концепції О. Чижевського. На цьому шляху ми зустрічаємося також з етикою «Розы Мира» Д. Андреева. І, нарешті, ідея еволюції в геохімії спричинює виникнення вчення про ноосферу (В. Вернадський і П. Тейяр де Шарден), світогляду, в чомусь співзвучному і водночас дещо неузгодженому з етичною концепцією благоговіння перед життям (А. Швейцер). Врешті-решт, об'єднуючи традицію Дарвіна і власне екологічні підходи, американський біолог О. Леопольд ініціює екологічну етику як напрям, а В. Р. Поттер обґрунтовує біоетичні настанови [14; 16; 17].

Описаний розвиток ідей можна ілюструвати відповідною схемою (рис. 1).

Згадуючи ранні відображення пошуку оптимальних відносин з природою, слід звернутися до найдавнішої літератури щодо екологічних криз, які мали місце в історії, зокрема до опису в Старому заповіті десяти кар господніх, що було наслано на землю єгипетську за порушення етичних норм.

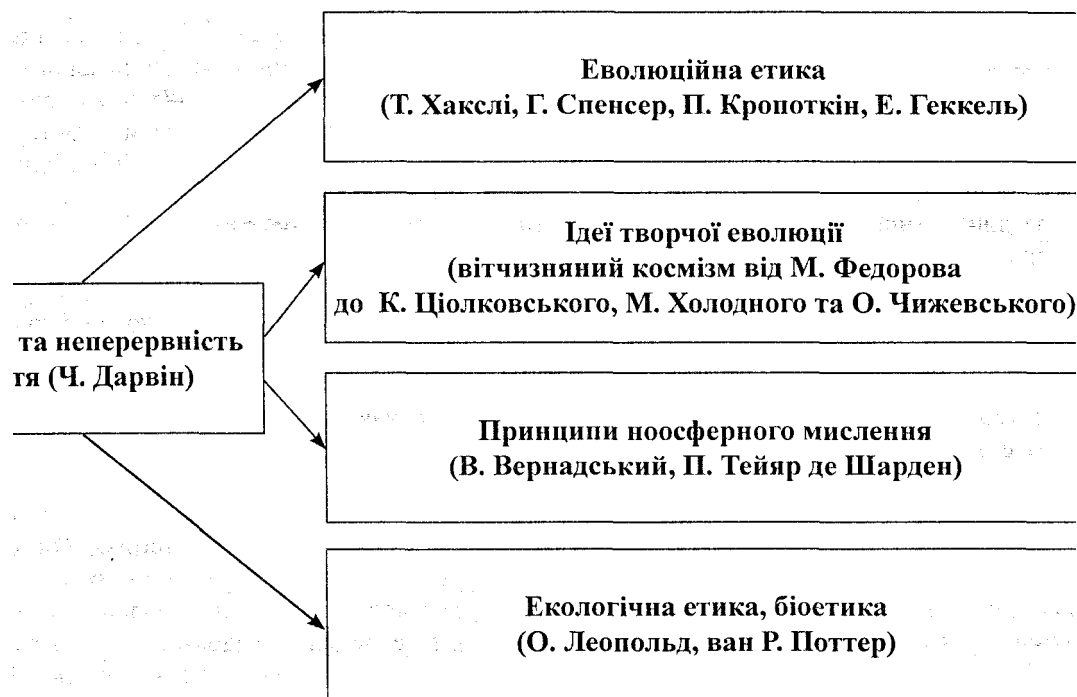

Рис. 1. Історія розвитку екоетичної проблематики.

Перша з них - загнівання вод: «І підняв Аарон палицю, й ударив воду, що в річці, на очач фараона і ...його рабів. І змінилася вся вода, що в річці, на кров. А риби, що в річці, погинули. І засмерділася річка, і не могли єгиптяни пити воду з річки... І всі єгиптяни копали біля річки, щоб дістати води до пиття, бо не могли пити води з річки» [18, 63/].

Четверта кара: «І зробив Господь так. І найшла численна мушня на дім фараона, і на дім рабів його, і на всю єгипетську землю. І нищилась земля через ті рої мух» [18, 64/].

Описано й ще одне покарання: «І був град, і огонь горів посеред тяженого граду, що не бувало такого, як він, у всім єгипетським краї, відколи він став був народом. І повибивав той град у всім єгипетським краї все, що на полі, - від людини аж до худоби. І всю польову рослинність побив той град, а кожне польове дерево поламав» [18, 65/].

Був ще напад сарани: «І покрила вона поверхню всієї землі, і потемніла земля. І поїла вона всю земну траву та увесь плід дерева, що град позоставив. І не зосталося ніякої зелені ані не дереві, ані на польовій рослинності в усім єгипетським краї» [18, 66/].

Була також «густа темрява по всій єгипетській землі три дні», «темрява, щоб відчули її», як написано в Біблії [18, 67/], і «вигублення перворідних» серед людей і худоби, так що «знявся великий зойк в Єгипті, бо не було дому, щоб не було там померлого...» [18, 69/].

Все наведене можна розглядати як перший в історії опис екологічних катастроф, трактованих з етичних позицій.

Повертаючись до XX ст., хотілося б привернути увагу до найголовнішого - до ноосферних етичних принципів концепції В. Вернадського і до найважливіших засад екологічної етики О. Леопольда. Серед ноосферних принципів, зокрема, такі: принцип єдності людини і природи, принцип зростання ролі наукової думки і принцип моральної відповідальності вчених. Сформульовані О. Леопольдом екоетичні засади перш за все орієнтують на необхідність збереження - принцип збереження цілісності, стабільності та краси екосистем і збереження біорізноманітності. Крім того, він закликає до виховання поваги до природи і проголошує принцип особистої відповідальності за її здоров'я. У так званій етиці землі Леопольда очевидний вихід за рамки антропоцентричного погляду на природу. Концепція природи, згідно з якою планета Земля розглядається як організм, можливо, виникла у Леопольда під впливом філософських ідей П. Успенського, викладених у його езотеричному вченні «Tertium Organum» [19].

Вельми цікавим є підхід до проблем екологічної етики відомого українського письменника і політичного діяча УНР В. Винниченка, досліджений Г. Марушевським [14; 15; 19]. В. Винниченко фактично впродовж усього життя займався питаннями етики, політичної філософії та філософії людини. Він розробив соціально-етичну концепцію, яку виклав у рукописі під назвою «Конкордизм» (30-40-ві рр. XX ст.), що зберігся в архіві Винниченка в Колумбійському університеті в США. Конкордизм Винниченка випередив деякі близькі течії громадської дум-

ки і громадські рухи. У його праці розвинуто оригінальну концепцію щастя. Він наполегливо протиставляє стан щастя як «узгодженість людських сил» патологічному стану неузгодженості, розладу, тобто розрізняє конкордизм і дисконкордизм. Для досягнення стану конкордизму, за Винниченком, необхідна відмова від культу ієрархії та нерівності й установлення рівності не тільки людини з людиною, а й між людиною і всіма живими істотами на Землі, з середовищем існування. Такий підхід визначає загальну екологічну спрямованість етичної концепції конкордизму.

Винниченко відкидає практику моральних заборон, висуваючи на їх місце певні правила-поради. І в цьому реалізується право людини на вільний моральний вибір. Мораль конкордизму містить низку норм, три з яких регулюють ставлення індивіда до колективу та довкілля:

1) «В усіх галузях життя твого... будь простою часткою природи» [19, 54]. Це - відверто екоцентричне правило, що визначає людину не як вінець творення і володаря всього світу, а лише як частину природи;

2) «Будь погоджений з іншими, не шкідливими тобі живими істотами на землі...» [19, 55]. Це, знову ж, екоцентричне правило, що надає певний моральний статус іншим живим істотам такою ж мірою, як відомий етичний принцип - благоговіння перед життям. У цій тезі можна углядіти майбутню ідею збалансованого розвитку. Не визначено, правда, яким чином узгодити людську діяльність і збереження життя інших істот;

3) «Не пануй і не підлягай пануванню» [19, 56]. Це правило не потребує коментарів. Можна лише підкреслити ствердження самостійності людини, її критичне ставлення до авторитетів.

Якщо спробувати оцінити моральні принципи етики конкордизму під кутом зору сучасної екологічної етики, то неважко побачити, що ідеї Винниченка багато в чому співзвучні сучасності, залишаються актуальними [19].

Такою ж давньою, як історія взаємин з довкіллям, виявляється історія ставлення людини до старості, скінченності життя та можливості його подовження, пошук засобів збільшення тривалості життя й спроби омолодження, що використовують ті чи інші впливи середовища. Це великий пласт літератури - від М. Грмека, П. Люта, Дж. Фрімена, Дж. Грумана, О. Нагорного до сучасних вітчизняних дослідників [20-30]. На ранніх етапах цивілізації ми зустрічаємося з намаганням у той чи інший спосіб позбутися постарілих членів громади. Проте з подальшим прогресом з'являються елементи підвищеної

уваги до збагачених досвідом, «продвинутих в роках», за Авіценною. Відомими є пошуки «еліксиру безсмертя», їх віддзеркалення в міфах (про Гільгамеша, Медею, яка повертала молодість старим за допомогою крові молодих, про Фауста), різноманітні сюжети герокомії, алхімічні досліди. Маємо історичні згадки про Папу Інокентія, який нібито намагався подовжити своє життя омолоджуючими ваннами з кров'ю немовлят, і т. ін.

Важливо те, що лікарі з давніх часів підкреслювали: здоров'я людини і здоров'я середовища її існування тісно пов'язані між собою. Така теза походить ще від зороастрійців, властивий такий погляд Ібн Сіні в Середній Азії, пізніше - Юсифу ібн Мухаммаду в Азербайджані. Власне, традиція застосування лікарських засобів рослинного походження, велика кількість вертоградів-травників, відомих у різних народів, може свідчити про нерозривний зв'язок здоров'я та довголіття людини і її довкілля, флори і фауни. Можливо, найяскравішим в історії медицини прикладом таких рослинних фармакопей було в XV ст. «Непотрібне для невігласів» Амировдлата Амасіаці у Вірменії [31].

Сьогодні стає очевидним, що природа не здатна власними гомеостатичними механізмами подолати, компенсувати ефекти сучасних антропогенних навантажень, доки поза контролем залишається людська цивілізація, науково-технічний прогрес. Лише за умови розумної допомоги сучасної людини природа зможе забезпечити задоволення різноманітних потреб самої людини. Характерними для сучасного стану цивілізації є як намагання стверджувати етичні позиції ноосферного світогляду, так і глобальні спроби внести в науково-технічний прогрес певні корективи - наприклад, діяльність Римського клубу, поширені екологічні рухи тощо.

Важливо також зазначити, що, крім історико-логічного і бібліографічного підходів до поставленої проблеми формування еколого-етичних позицій щодо безпеки життєдіяльності й довголіття людини, доцільно також застосовувати соціологічний підхід. Мається на увазі збір та аналіз експертних оцінок біоетичних і екоетичних складових громадської думки, для чого необхідно запропонувати питання, які стосувалися б генно-інженерних досліджень, відносин людини і довкілля, етичної виправданості експериментального пошуку проривів за межі видових лімітів тривалості життя, біоетичної придатності, наприклад, релігійної моралі або етичної оцінки евтаназії чи запровадження хосписів тощо.

У геронтології біоетичні аспекти слід розглядати в певному ракурсі. Останнім часом відроджується поняття практичного безсмертя, ініційоване В. Ф. Купревичем і підтримане Г. Лекомтом,

Л. В. Комаровим, І. В. Вішевим [27]. Але залишається незрозумілим – на благо чи на зло може бути радикальне подовження життя в умовах нинішньої загрози екологічної катастрофи, з одного боку, і в кризових соціально-економічних ситуаціях – з іншого. Крім того, етично вразливими виявляються й способи, що пропонують для досягнення цієї мети [32]. Це і трансплантація органів і тканин, і протезування, і використання стовбурних клітин, фітотерапія віковозалежної патології (діабет, паркінсонізм, хвороба Альцгеймера), клонування, особливо людини. В останньому випадку морально небездоганим є й добір контингенту для маніпулювання (елітарний, а не егалітарний підхід). Морально-етичні колізії в клінічній і соціальній геронтології не менш очевидні. Цілоком зрозуміло, що тільки економічно благополучне суспільство, яке побудоване на гуманістичних принципах, здатне до вирішення питань здорового довголіття і подовження життя [33].

Підсумовуючи, необхідно підкреслити, що зміна антропоцентричного підходу до природи на екоцентричний, розпочата Ч. Дарвіном і продовжена наступниками, особливо А. Швейцером, О. Леопольдом і В. Р. Поттером, активно відбувається сьогодні, вносячи нагальні корективи

у практику відносин людського соціуму з довкіллям з позицій біоетики і враховуючи при цьому етнокультурні особливості людських угруповань. Можна бути певним, що егоцентричні принципи буде покладено у розробку конкретної екологічної політики в світі і країні і що фахівці, причетні до її реалізації, здійснюватимуть на практиці егоетичні принципи як при формуванні ставлення до довкілля в цілому, так і при впровадженні організаційних засад охорони громадського здоров'я. Пропаганда результатів наукових досліджень має сприяти формуванню в суспільстві перехідного періоду, тобто в країнах, які були колись республіками Радянського Союзу, якісно нового рівня екологічного мислення і моделей управління. Це є важливим при прийнятті державницьких рішень у галузі виховання, освіти, культури, охорони здоров'я, екологічної політики, екологічного права і менеджменту.

Сьогодні стає абсолютно зрозумілим, що лише охороняючи природу і не турбуючись при цьому про покращення соціально-економічних умов життя і навпаки, не можна досягти очікуваного ефекту ні задля збереження довкілля, ні задля здоров'я і довголіття населення. І такий новий, екологічний спосіб державного мислення надихає й дає змогу сподіватись на краще.

1. Potter V. R. Bioethics ~ a bridge to the future. - NY, 1969. - 182 p.
2. Поттер В. Р. Біоетика: мост в майбутнє: Пер. с англ. Под ред. С. В. Вековшининой, В. Л. Кулиниченко. - К., 2002. - 216 с.
3. Schweitzer A. Verfall und Wiederaufbau der Kultur. Kultur und Ethik. - Munchen, 1923 (Швейцер А. Философия культуры и этики // Благоговение перед жизнью: Пер. с нем. Общ. ред. А. А. Гусейнова и М. Г. Селезнева. - М: Прогресс, 1992. - С. 141-237).
4. Schweitzer A. Das Ethik in der Hoherentwicklung des menschlichen Denkens.-Frankfurt a. - M., 1955 (Швейцер А. Проблемы этики в ходе развития человеческой мысли // Благоговение перед жизнью. - М.: Прогресс, 1992. - С. 500-509).
5. Фромм Э. Иметь или быть. - М., 1986. - 238 с.
6. Кисельов М. М., Канак Ф. М. Національне буття серед екологічних реалій. - К.: Тандем, 2000. - 320 с.
7. Кисельов М. М., Крисаченко В. С., Гардашук Т. В. Методологія екологічного синтезу: Єдність людино-та природоохоронних аспектів. - К., 1995. - 158 с.
8. Крисаченко В. С. Людина і біосфера: основи екологічної антропології. - К.: Заповіт, 1998. - 687 с.
9. Крисаченко В. С., Мостяєв О. І Україна: Природа і люди. - К., 2000. - 494 с.
10. Крисаченко В. С., Хилько М. І. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку. - К.: Знання, 2001. - 598 с.
11. Йонас Г. Изменившийся характер человеческой деятельности // Человек. - М., 1999. - № 2. - С. 5-19.
12. Назаретян А. П. Интеллект во Вселенной: Истоки, становление, перспективы. - М.: Недра, 1991. - 222 с.
13. Назаретян А. П. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры. Синергетика социального прогресса. - М: Книжник, 1995. - 163 с.
14. Марушевський Г. Б. Етичний аспект взаємодії людини і біосфери // Довкілля і ми (III біосферні читання, присвячені пам'яті проф. С. А. Мороза): 36. наук. праць. - Луцьк, 1998. - С. 85-96.
15. Марушевський Г. Б. Діяльність міжнародних екологічних організацій у галузі екологічної етики // Філософська думка. - 1999. - № 3. - С. 127-131.
16. Дуленко Ю. К. Генез сучасних етичних принципів в екології // Перший Національний конгрес з біоетики (17-20 вересня 2001, Київ, Україна). Тези доповідей. - К., 2001.
17. Leopold O. Round river. - NY: Oxford Univ. Press, 1966. - 226 p.
18. Друга Книга Мойсеєва: Вихід // Біблія або Книги Святого писання Старого й Нового Заповіту (Із мови давньоєврейської та грецької. - Ukrainian Bible, 1991. - С. 56-69).
19. Цит. за: Марушевський Г. Б. Дис. на здобуття наук. ступ. канд. філософ. наук. - К., 2000. - 214 с.
20. Нагорний А. В. Жизнь, старость и смерть. - Харьков, 1923. - 120 с.
21. Грмек М. Д. Геронтология - учение о старости и долголетьи / Пер. с хорват, под ред. В. В. Алпатов. - М.: Наука, 1964. - 131 с.
22. Luth P. Geschichte der geriatric: Dreitausend Jahre Physiologie, Pathologie und Therapie des alten Menschen. - Stuttgart, 1965. - 271 S.
23. Gruman G. J. History of ideals about the prolongation of life: the evolution of longevity hypotheses do 1800 // Transaction of the American Philosophical Society (New series. - 1966. - V. 56. - № 9. - P. 5-98).
24. Freeman J. T. Aging: its history and literature. - NY. - 1979. - 161 p.
25. Дуленко Ю. К. Старение: Очерки развития проблемы. - Л.: Наука, 1985. - 187 с.
26. Фролькис В. В., Мурадян Х. К. Экспериментальные пути продления жизни. - Л.: Наука, 1988. - 245 с.
27. Вишев И. В. Проблемы личного бессмертия. - Новосибирск: Наука, 1990. - 248 с.
28. Анисимов В. Н., Соловьев М. В. Эволюция концепций в геронтологии. - СПб: Эскулап, 1999. - 130 с.
29. Хавинсон В. Х., Морозов В. Г. Пептиды эпифиза и тимуса в регуляции старения. - СПб: Фолиант, 2001. - 160 с.

30. Вайсман О. М. Вплив умов раннього розвитку на життєздатність і тривалість життя (популяційні та експериментальні дослідження). - К.: Фітосоціоцентр, 2003. - 114 с.
31. Амасиаци А. Ненужное для неучей / Пер.с арм. и коммент. С. А. Варданян. - М.: Наука, 1990. - С. 13-503.
32. Безрукое В. В. Мораль та етика в геронтології // Вісник НАН України, 2002. - № 2. - С 47-50.
33. Безруков В. В., Дупленко Ю. К, Бурчинский С. Г. Тенденции геронтологических исследований в мире // Клиническая геронтология. - 1999. - № 3. - С.3-12.

Yu. Duplenko

PRINCIPLES OF ENVIRONMENTAL ETHICS: THEIR FORMATION AND CURRENT STATUS

The processes of formation of the principles of environmental ethics are dealt with. Further development of such principles and how they are implicated in present-day nature sciences are also discussed. The author considers the significance of above principles for supporting public health and human longevity.